

МИКОЛА КОСТОМАРОВ. МЕНТАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНЦІВ ТА РОСІЯН: МИНУЛИЙ ЧАС І СЬОГОДЕННЯ

У статті про дві руські народності (Дві руські народності/ Серія «Бронебійна публіцистика»/ За загальною редакцією Лариси Івшиної.– Видання перше. Бібліотека газети «День» «Україна Incognita». ПрАТ «Українська прес-група». 2012 – 72с.) Микола Костомаров досконало проаналізував етнічні процеси у східнослов'янському регіоні. Думки вченого щодо цієї теми не втратили свого значення і сьогодні. Наразі настав час їх осмислити

Богдан Кияк
канд. фіз.-мат. наук,
доктор економічних наук,
дійсний член НТШ,
м. Київ

Микола Костомаров (разом із *Тарасом Шевченком* і *Пантелеймоном Кулішем*) вважається одним із найвидатніших діячів українського національного відродження XIX століття. Це була людина, яка діяла на пограниччі двох культур – російської та української.

Батько його був етнічним українцем, предки якого походили з Волині. Мати належала до стану кріпосних і, судячи зі свідчень Костомарова, була росіяною. Народився Микола Костомаров 16 травня 1817 року в с. Юрасівка Острогозького повіту Воронежської губернії, де українці та росіяни (у Костомарова – *південнороси* та *великороси*) жили як сусіди. Уже в дитинстві Микола міг спостерігати ментальні відмінності між цими двома народами. Це питання цікавило його серйозно, свідченням чого й стала робота «Дві руські народності», яка була опублікована в першому українському журналі «Основа» 1861 року. Микола Костомаров намагався простежити, як здійснювалося формування ментальності росіян. Він вважав, що великий вплив на них мала монгольська окупація, котра сприяла утвердженню переваги спільних засад над індивідуальними.

У чому ж відмінність і в чому схожість ментальностей українців і росіян? Окрім пануючої руської народності, є інша, з домаганнями на рівні громадянські права в галузі слова й думки. Про це читаємо у Миколи Костомарова: *«Зовнішні відмінності знайти не важко. Варто поставити зображення великороса і південнороса поруч в їхньому костюмі, з їхньою ходою, з їхнім зовнішнім виглядом; потім описати спосіб домашнього життя того й іншого, їхні домашні звичаї, обряди, прийоми господарства, зрештою викласти сутність їхньої говірки»*. Без сумніву, географічне положення було першим приводом відмінностей народностей: *«У сиву давнину, за часів юності народів, переходи яких із краю в край породжували своєрідні типи та утворили народності. Все це є тим, що можна одним словом назвати історичними обставинами. Народ освічений міцніше стоїть за своє минуле, наполегливіше зберігає свої звичаї і пам'ять предків»*.

Початок відмінностей *«губиться в глибокій древності»*. Взагалі плем'я розділене на дві великі гілки: анти і слав'яни, а за Йорданом – на три: склавини, анти і венеци. У *Костянтина Порфірородного* згадуються вже різні дрібні гілки слов'ян, кожна з відмінностями від іншої, зі своїми звичаями і порядками. Але чи є у сивій давнині сліди існування південноруської народності?

Микола Костомаров, 1850-ті рр.

Найбільш значний доказ старожитності південноруської народності – це вражаюча схожість південної говірки з новгородською, якої не можна не помітити. Відірвана силою обставин частина південноруського племені віддалася на північ і там осіла – з початками свого суспільного життя і зі своєю говіркою, виробленими ще на колишній батьківщині. А схожість південної говірки з північною є найбільш беззаперечним доказом старожитності, говірки й народності Південної Русі, спроможної вистояти проти всіх натисків ворожих руйнівних причин.

Описуючи полян, древлян, уличів, волинян, хорватів, перший етнограф не дав їм усім однієї назви – її дала незабаром історія. Ця назва – **Русь**. Уже в XI столітті назва ця поширилась на Волинь і Галичину. У XII столітті в землі Ростовсько-Суздальській під Руссю розуміли взагалі південний захід Росії. Назва Русі за нинішнім південноруським народом перейшла і до іноземців. У XV ст. розрізнялися на материку нинішньої Росії чотири відділи східнослов'янського світу: Новгород, Московія, Литва і Русь. Суздалець, москвитянин, смолянин – були руськими за тими ознаками, які служили органами їхнього об'єднання за походженням, за вірою, за книжковою мовою. Киянин, волинянин, червонорус були руськими за своєю місцевістю, за особливостями свого народного, громадського і домашнього побуту, за правами і звичаями. У південноруського народу було викрадено його назву.

В окремій народності найяскравіше виявилися такі риси, як віра, книжкова богослужебна мова та історія, що нагадувала про стародавній зв'язок із спільноруським світом. І в XVII столітті з'явилися назви Україна, Малоросія, Гетьманщина. Мимохить зазначають, що з усіх назв, які було вигадано для нашого народу, щоб відрізнити його від великоруського, набула певного значення назва «*хохол*». Отже, назва Русі справдана закріпилася за південноруським народом. **Катерина II** «високим повелінням» дарувала московському народові ім'я «*руський*» і заборонила вживати стародавнє ім'я – «*москвитянин*».

Південна Русь пішла іншим – своєрідним – шляхом. Єдине, що ми знаємо про Північний Схід, – це те, що там було слов'янське народонаселення серед фінів. Явище самобутнього життя Східної Русі починається з того часу, як **Андрій Юрійович Боголюбський** 1157 року був обраний князем землі Ростово-Суздальської. Тоді й сталося намагання підпорядкувати собі інші руські землі. Замість Києва південного з'явився на сході інший Київ – **Владимир**. Там з'явилася і церква святої Богородиці, і Золоті Ворота, і назви київських урочищ – Печерське місто, річка Либідь. Але не змогли відірвати старого Києва від дніпровських гір, де князів обирали волею киян.

У Південній Русі не видно ні найменшого прагнення до підпорядкування чужих, до асиміляції іноземців, що оселилися між її корінними мешканцями. У південноруській натурі не було нічого насильницького, нівелюючого, не було політики, не було холодного розрахунку, твердості на шляху до призначеної мети.

Рідним братом Південній Русі по духу завжди був Новгород. У Новгороді, як і взагалі на Півдні, було багато молодечтва, широкої відваги, поетичного захоплення. Південна Русь зберігала протягом століть стародавні поняття, які перейшли в кров і плоть останньої форми – козацтва, що почалося у XII–XIII ст. На жаль, історія Південної Київської Русі начебто провалюється в п'їтму після татар, народне життя XIV і XV століть маловідоме, але елементи не згасали, а розвивалися. Литовське владарювання відновило порядок.

На сході особиста свобода звужувалася і, зрештою, знищувалася. Вікові засади колись існували та проявлялися й там, але на допомогу громадському порядку прийшли православні ідеї. Православ'я внесло ідею монархізму, освя-

Пантелеймон Куліш та Микола Костомаров, 1859 р.

чення влади згори, оточило це поняття променями верховного правління. Андрій Боголюбський у Володимирі побудував церкву святої Богородиці, помістивши там чудотворну ікону, викрадену ним із Вишгорода. У літописі землі Суздальської кожна перемога, кожен успіх, мало не кожна чудова подія, яка траплялася у краї, називалася «чудом Богородиці Володимирської». Таким чином, Володимир вимагає собі першості в землі на тій підставі, що в ньому знаходилася святиня, яка творила дива і керувала успіхом.

Малоросіяни рухалися у своїй колонізації на схід, дійшли вже за Волгу і все ж таки вони – ті ж малоросіяни, що і в Київській губернії. Монголи не гвалтували народної самоврядності систематично і свідомо. Перемога знаменувалася для них загальним розоренням і збиранням данини. У Москву переїжджає митрополит **Петро Могила**. Замість права, освяченого старожитністю, замість народної свідомості, паралізованої тепер свавіллям, завоюваннями – ці умови сприяють піднесенню Москви над Володимиром. Змішане населення завжди швидше демонструє схиль-

ність до розширення своєї території, до придбання чогось за чужий рахунок, до поглинання сусідів, до хитрої політики, до завоювання. Москва має багато аналогій з Римом: це переселення мешканців і розміщення на підкорених землях військового стану, що має слугувати знаряддям асиміляції місцевих народностей. Таку політику показала Москва за **Івана III** і його сина **Василія** – не лише підкоряє, а й поглинає їх, поневолюючи і підпорядковуючи собі.

У сфері релігійності М. Костомаров показав різку відмінність південноруської народності від великоруської у цілковитій незалежності перших до розколів і відступів від церкви через обряди і формули. У них мало внутрішнього благочестя, пієтизму; православ'я проявляється переважно в зовнішніх обрядах. Тож народ південноруський – глибоко релігійний народ у найширшому розумінні цього слова. «Цар» – це той, хто виконує на землі божественну волю, а «государ» – це той, хто має право беззастережно, на свій розсуд, розпорядитися всім, що є в його державі як своїми речами. У Південній Русі, історичне життя якої проходило інакше, не склалося поняття про «мир». Кожен землероб був незалежним власником свого надбання. Природно, і раб, при першій же нагоді, бажав зробитися вільним, тоді як у Великоросії він не міг цього бажати, бо вважав свого пана таким, який залежить від іншої – вищої волі. «Малорос» за своєю природою більш працелюбний, ніж «великорос», і завжди показує себе таким, якщо отримує результат своєї діяльності. Відмінності двох руських народностей склалися зі спостережень над історією і справжнім їхнім життям

Церковна влада на Сході мала набагато більше можливостей діяти самовладно. Уже у XII столітті (в часи початку Великоросії) зустрічаємо єпископа **Феодора**, який, домагаючись продовження своєї єпархії, робив різні варварські насильства, про які нагадує у своїй статті Костомаров: «...безжалостив сый мучитель, другим человекам головы порезывал и бороды, иным же очи выжыгая и язык урезая, а инья распиная на стене и мучи немилостив...».

Світська влада спиралася на духовну, а духовна – на світську. Так було протягом усієї історії Великоросії. Першопрестольники церкви потурали світським монархам і освячували їхні справи, навіть абсолютно чужі статутам церкви. Так, митрополит **Данило** схвалив розлучення царя **Василія** із **Соломонією** і ув'язнення великої

княгині, а **Івану IV** духовенство дозволило четвертий шлюб. З іншого боку, бачимо приклади, коли опозиція духовної влади государям була невдалою: митрополит **Філіпп** заплатив життям за викриття душоубства і блюзнірства того ж **Івана Грозного**. Відомо, що протягом століть у малоросіян розколів і суперечок про обряди не було. Єдиним ухиленням від православ'я, що захоплювало до певної міри народ, була унія з римо-католицькою церквою.

У Москві панувала нетерпимість до чужої віри, презирство до чужих народностей, висока думка про себе. Московити вважали себе єдиним обраним народом у вірі, чому неминуче сприяло татарське поневолення.

У південноросів дух терпимості та відсутність національної зверхності перейшли далі в характер козацтва, що залишився у народі. Південнорос не мстивий, хоча й пам'ятливий заради обережності. Можна зробити висновок, що південноруське плем'я своїм характером мало перевагу особистої свободи, а великорос – перевагу общинності; його стихія – руйнування.

Великорос поступається південноросу в сфері духовній, в поезії. Прислухайтеся до голосу пісень. Жінка у великоруських піснях рідко підноситься до свого людського ідеалу, нечасто її краса підноситься над матерією, нечасто виявляється доблесть і гідність жіночої душі. Південноруська жінка в поезії народу, навпаки, духовно прекрасна, виявляє свою поетичну натуру. Великорос мало любить природу, в його городі не часто можете зустріти квіти, які є майже в кожному дворі українського землероба. А ще у Великоросії вірять у забобони, у бісів, домових, відьом, чого майже немає в українців.

Південноруське плем'я в минулому довело свою неспроможність до державного життя. Тоді як поляки і південноруси – це начебто дві близькі гілки, які розвивалися абсолютно в протилежні боки: одні виховали в собі й затвердили зачатки панства, інші – мужицтва, або, висловлюючись загально прийнятими словами, один народ – глибоко аристократичний, інший – глибоко демократичний. Доля південноруського племені склалася так, що ті, які висувалися з маси, звичайно втрачали і народність; за старих часів вони робилися поляками, тепер стають великоросами.

Ось такі висновки зробив Микола Костомаров у статті, де він аналізував ментальні особливості українців та росіян.

Микола Костомаров у останні роки життя

Для розкриття причин споконвічного безправ'я українців доречно процитувати видатного історика **Михайла Грушевського**: «...покінчивши з політичною осібністю України, уряд цим не задовільнився: він вирішив стерти й знищити також і вияви її національного життя, і навіть особливості українського національного типу. Починаючи з Петра I, для українських видань запроваджено цензуру, яка мала на меті довести їх до мовної одноманітності з виданнями великоруськими. Русифікують українську школу. Запроваджують великоруську вимову в Службі Божій. Кожний вияв українського патріотизму старанно переслідують і придушують». І як сьогоднішній висновок – зауваження знаного німецького славіста та історика Кельнського університету Герхарда Сімона на 140-річному ювілеї Емського указу: «Жахливо те, що проблему, про яку ми думали, що вона давно зникла, й досі не подолано. Феодальна ідеологія, яка коріниться в XIX столітті, про єдиний великоросійський народ – це передумови та виправдання воєнної інтервенції. Політична свідомість у значних колах Російської Федерації і досі не готова відмовитися від парадигми мислення XIX століття».

На завершення теми особливостей російського менталітету наведу поетичні рядки великої **Ліни Костенко**:

**Дрімучий світ. Ні слова, ні науки.
Все загребує, нарване, хмільне.
Орел – двоглавий, Юрій – довгорукий.
Хай Україну чаша ця мине! ■**